

Universiteit
Leiden
The Netherlands

"Dit verklaar ik op mijn burgertrouw!" de strijd ronde politieke eed in de Bataafse Republiek

Ouden, S. den; Alkemade, D.G.A.

Citation

Ouden, S. den, & Alkemade, D. G. A. (2025). "Dit verklaar ik op mijn burgertrouw!" de strijd ronde politieke eed in de Bataafse Republiek. *Mededelingen Van De Stichting Jacob Campo Weyerman*, 48(2), 159-182. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4308914>

Version: Publisher's Version
License: [Creative Commons CC BY 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4308914>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

‘DIT VERKLAAR IK OP MIJNE BURGERTROUW!’

De strijd rond de politieke eed in de Bataafse Republiek

DIRK ALKEMADE EN SUZANNA DEN OUDEN

Voorlopigheid kenmerkte de eerste jaren van de Bataafse Republiek. Er ontstonden provisionele comités en er verschenen provisionele reglementen en rapporten. De provinciale besturen veranderden in provisionele vergaderingen met volksvertegenwoordigers. Patriot J.H. Swildens sprak zelfs van een ‘provisioneel tijdperk’.¹ De revolutie had het land in een toestand van onzekerheid gebracht. De nieuwe politieke orde en de grondwet lieten nog op zich wachten. Een van de manieren om in dit onzekere tijdperk toch houvast te creëren, was door het afleggen van een politieke eed. Op 9 maart 1795 publiceerden de Provisionele Representanten van het Volk van Holland daarom een eed voor alle ‘burgerlijke en kerkelijke ambtenaren’.

De politieke eed liet niemand onberoerd. Willem Bilderdijk schreef een veinjinge kritiek en Philippus Verbrugge omschreef deze eed als ‘een misvalig gewrogt eener gansch onzuivere staatkunde’.² Kritiek kwam niet alleen van verstokte orangisten. Ook ‘oprechte Bataven’ plaatsten kanttekeningen bij het nut en de noodzaak van de eed en de precieze eedformules. Voor meer radicale Bataven was de politieke eed – of zijn seculiere varianten: de belofte of verklaring – een ideaal middel om het politieke speelveld af te bakenen en de nieuwe republikeinse orde veilig te stellen. Het doel van de eed was om de gemoederen te bedaren, maar in de heetgebakerde context van de Bataafse Revolutie zorgde die ironisch genoeg juist voor een golf van kritiek.

De eed is van alle tijden, maar vooral in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd speelde die een belangrijke rol in het dagelijks leven. Het was niet alleen een plechtige manier om betrouwbare beloftes af te leggen, maar ook een middel om bijvoorbeeld sociaal-politieke verhoudingen te regelen binnen een gemeenschap.³ In de Nederlandse geschiedschrijving heeft dit onderwerp weinig aandacht gekregen, al hebben historici gewezen op het belang van de eed voor het functioneren van toenmalige bestuurscolleges en de professionalisering van de ambtenarij.⁴ Zij lieten zien dat vroegmoderne eedformulieren appeleerden aan een ideaalbeeld van omgangsvormen. Historicus John Spurr ziet de eed ook als een gedragvorm.⁵ De eedaflegging in de vroegmoderne tijd was tegelijkertijd een alledaagse én buitengewone ervaring, een beetje zoals tegenwoordig het zetten van een handtekening dat kan zijn. Om de betekenis en de gevoelswaarde van de eed (aflegging) te achterhalen, kan men het best kijken naar bronnen uit het alledaagse leven, of naar momenten waarop de discussie rondom de eed oplaaide. Dat laatste was zonder meer het geval in de beginjaren van de Bataafse Republiek.

In die laatste jaren van de achttiende eeuw kreeg de eed een geheel eigen karakter. Hij werd gesecculariseerd, kwam in het teken van de mensenrechten te staan en werd zo een belangrijk onderdeel van het Bataafse verlicht-revolutionaire project. Tegelijkertijd was de eed, zoals Mart Rutjes heeft aangetoond, een instrument om politieke tegenstanders uit te sluiten.⁶

Opmerkelijk genoeg is de eedpraktijk in deze periode ook een continuering van die uit voorgaande eeuwen. Om dit inzichtelijk te maken, én omdat overzichtswerken over de eed in de Lage Landen ontbreken, trekken we eerst enkele langere lijnen door de Nederlandse eedgeschiedenis, waarbij we nadruk leggen op zijn culturele en politieke betekenis.

Bijzonder alledaags

Kerkvader Augustinus definieerde de eed als de aanroeping van God als getuige van de waarheid. De invocatie van deze hogere macht, het besef dat God getuige was en de wetenschap dat Hij straffend optrad bij eedbreuk, verleenden de eedaflegging gewicht en gravitas. Zowel de kerk als de seculiere overheid beschouwde eedbreuk dan ook als een ernstig vergrijp. Thomas van Aquino onderscheidde twee soorten eden. De assertorische eed betrof het aangeven van de waarheid van een bepaalde zaak, zoals bij een getuigenis in een rechtszaak. De promissoire eed was op de toekomst gericht: hetgeen in de eed beloofd werd, moest nog gerealiseerd worden.⁷ Het afleggen van een eed ging gepaard met het uitspreken van de eedformule en soms ook een fysieke handeling, het eedgebaar. De eed is daarnaast een performatieve handeling: door de tekst in een bepaalde context uit te spreken, krijgt de eed zijn zeggingskracht.

Vanaf de middeleeuwen nam het gebruik van de eed flink toe. Eedafleggingen werden een verschijnsel dat onder alle lagen van de bevolking voorkwam. De eed kon een verticaal karakter (tussen vorst en onderdaan) of een horizontaal karakter hebben (bijvoorbeeld tussen burgers, regenten of gildeleden onderling). Het was een manier om sociale en politieke verhoudingen te smeden of in stand te houden, of om bepaald gedrag voor te schrijven.⁸ In de eed werd weliswaar God aangeroepen, maar als geliefd instrument van seculiere machthebbers was het ook een wereldlijk middel.⁹

Claudius Civilis en de Batavieren leggen hun eed van samenzwering af. Schilderij dat Rembrandt van Rijn in 1662 vervaardigde voor het stadhuis in Amsterdam. Wikimedia commons (publiek domein)

Een voorbeeld van verticale toepassing is de eedaflegging die plaatsvond tijdens de Blijde Inkomsten, de bezoeken die (nieuwe) vorsten aflegden aan steden. Dat waren vaak uitbundige gebeurtenissen met allerlei feestelijkheden, maar centraal stond de eedaflegging waarbij de vorst zwoer de lokale privileges te eerbiedigen, en de onderdanen op hun beurt trouw zwoeren aan de vorst. De eed markeerde dus een wederkerige verbintenis.¹⁰

Eden speelden ook een belangrijke rol in de stedelijke gemeenschap. Door de burger- of poortereed af te leggen werden mensen onderdeel van een stadsgemeenschap. Op zijn beurt legde het stadsbestuur een ambtseed af als teken van verantwoording tegenover de stadsbevolking.¹¹ In onrustige tijden konden regenten de poortereed gebruiken om de burgerij aan het stadsbestuur te binden. Door de eedformule aan te passen, hadden zij een manier om burgers opnieuw de eed te laten afleggen. Weigeraars konden worden verbannen of gestraft. Ook de schutters werden op deze manier herinnerd aan hun trouw aan het stadsbestuur.¹²

Het toenemend gebruik van de eed leidde volgens sommige auteurs tot waardevermindering en afvlakking van de effectiviteit – blijkbaar een probleem van alle tijden.¹³ ‘Tegenwoordig is het afleggen van de eed zo gebruikelijk onder christenen’, klaagde Erasmus in 1520, ‘dat vrijwel niets meer geldig is tenzij er een eed wordt afgelegd’.¹⁴ Het feit dat dergelijke zorgen zo vaak werden geuit, suggereert volgens Spurr dat tijdgenoten kennelijk lichtzinnig en oneerbiedig met de eed omsprongen.¹⁵ Jacob Cats lijkt dat te bevestigen met zijn aforisme: ‘Beloften van de schippers ende eeden van vryers en zijn maar windt, als de noodt over is’.¹⁶ Eind achttiende eeuw maakte de redacteur van *De Vraag-al* zich vrolijk over de ontwaarding van eden. Hij citeerde daarbij een Duitse schrijver die de eed omschreef als een plechtigheid waarbij men rechtop staat, de vingers omhoogsteekt, de hoed afzet en iets belooft, waaraan men zich niet langer gebonden acht dan tot de hoed weer is opgezet.¹⁷

Ook kwam er geleidelijk meer kritiek op de eed als mogelijk dwangmiddel. ‘Een gedwongen eed, is God leed’, luidde een treffend spreekwoord.¹⁸ Vanaf de Reformatie begonnen protestantse dissenters de eedaflegging principieel te bekritiseren. Doopsgezinden meenden altijd de waarheid te moeten spreken, en vonden dat de zondige mens niet de Goddelijke almacht mocht aanroepen ter bestraffing van mogelijke ontrouw. Zij konden dit onderbouwen met passages uit het Nieuwe Testament. Jezus had in zijn Bergrede immers nadrukkelijk de eed afgewezen. ‘Maar Ik zeg u: Zweer in het geheel niet, niet bij de hemel, want dat is de troon van God... maar laat uw woord ja ja zijn en uw nee nee; wat hierboven uitgaat, is uit de boze’. Dergelijke expliciete Bijbelteksten zorgden ervoor dat de autoriteiten eedweigering op religieuze gronden veelal tolereerden. Doopsgezinden mochten voortaan een *belofte* afleggen, waarbij God niet wordt aangeroepen.¹⁹

Eed en Opstand

Dat de eed ook een middel was om politieke gehoorzaamheid af te dwingen, werd zonneklaar tijdens de Opstand. De opstandelingen gebruikten eedverbonden zoals Blijde Inkomsten om hun verzet tegen de Spaanse koning te legitimeren. Granvelle en Alva zouden de eed van trouw tussen vorst en onderdanen schenden door lokale privileges te minachten. En had Filips II zich niet onder

‘Liever te sterven dan als een hond tot zijn braaksel te keren’. Allegorie waarbij de afzwering door de Staten-Generaal van Filips II wordt voorgesteld als een uitgebrakte eed. Koperen penning. Coll. Rijksmuseum, Amsterdam

ede verplicht om bij belangrijke kwesties advies en consent van de Staten in te winnen?²⁰

Margaretha van Parma liet op 3 januari 1567 haar raadslieden opnieuw een eed van trouw afleggen om hun loyaliteit te testen. Sommigen legden zonder aarzeling de nieuwe eed af. Willem van Oranje verklaarde niet tweemaal voor hetzelfde een eed te willen afleggen, zeker nu de bewoordingen van de eed waren aangepast, en weigerde. De eed impliceerde volgens hem de erkenning van het monopolie van het katholieke geloof. Hij vergeleek deze eeddwang met ‘de effectieve invoering van de inquisitie’.²¹ Hij zag zich vervolgens gedwongen de Nederlanden te verlaten en vluchtte naar de Dillenburg. Vervolgens gebruikte Oranje de eedkwestie in zijn aanvallen op het Spaanse bewind. In zijn *Waerschouwing* wees hij bijvoorbeeld op de ongehoorzaamheidsclausule van de Blijde Inkomst: als de landsheer zich niet aan het charter hield, waren de Brabantse inwoners ontslagen van hun plicht tot gehoorzaamheid.²² Het Plakkaat van Verlatinghe ontsloeg de Nederlanders van hun eed op de Spaanse koning.

Ook de ambtelijke eed nam een grote vlucht. Mark Rutgers karakteriseert de periode 1581-1795 als de ‘geboorte van de ambtseed’. Door de professionalisering van de administratie omvatte de ambtelijke eed niet alleen een belofte van trouw, maar ook een gedetailleerde beschrijving van de ambtsplichten. Dat gold voor regenten, maar ook voor lagere ambtenaren. Het was bijvoorbeeld belangrijk dat klerken van de Staten-Generaal trouw en geheimhouding zwoeren.²³ Daarnaast legden ambtenaren een ‘zuiveringseed’ af: een verklaring dat zij niemand hadden omgekocht of onder druk gezet.²⁴ Ook op hogescholen werd heel wat afgezworen, door de hoogleraren en de pedel, tot aan de studenten en de bibliothecaris. Die laatste zwoer de sleutels van de bibliotheek zorgvuldig te bewaren en geen boeken uit te lenen zonder toestemming.²⁵

De eed was ook een manier om de militaire gezagsverhoudingen te regelen. Ten tijde van het eerste stadhoudersloze tijdperk nam de gewestelijke invloed op het landleger toe. Militairen moesten een eed afleggen aan de Staten-Generaal, het gewest dat hen betaalde, aan de Staten op wier grondgebied zij verbleven én aan de magistraat van de stad waar de troepen ingekwartierd waren. Het potentiële gevaar van gewapende troepen werd zo bezworen.²⁶

Telkens wanneer de machtsstrijd tussen Oranjegezinden en staatsgezinden opklaarde, speelde de eed een rol. Tijdens de Ware Vrijheid, toen de macht van de stadhouder was uitgespeeld, hadden vrijwel alle regenten in de Staten van Holland een eed op het Eeuwig Edict afgelegd. In het rampjaar 1672 werd die eed een belangrijk obstakel. Johan de Witt bleek zich te hebben bedrogen met de gedachte dat de eed blijvende politieke gehoorzaamheid garandeerde. Klaarblijkelijk konden eden echter makkelijk herroepen worden wanneer de politieke situatie veranderde. Op 9 juli 1672 werd het Eeuwig Edict verbroken en kwam Willem III als stadhouder aan de macht – en natuurlijk legde hij daarbij een eed af.²⁷

Patriottentijd, Oranjerestauroatie en ballingschap

Gedurende de achttiende eeuw bleef de eed een wijdverbreid en geaccepteerd fenomeen. Uitlatingen over het mogelijk misbruik ervan bleven terugkeren. In *De Hollandsche Spectator* spreekt Justus van Effen zijn twijfels uit of de eedaflegging zorgde voor een goede taakuitvoering door ambtenaren: 'Ik ben verzekert, dat die luiden zig van hun plicht met vrij wat meer trouw zouden kwijten, indien men in plaats van hen een eed af te vorderen, hen met het schavot dreigde'.²⁸

Tijdens de patriottentijd raakte de eed sterk gepolitiseerd. Patriotten herinnerden regenten eraan dat zij hadden gezworen de stedelijke gemeenschap te representeren. Ze bliezen nieuw leven in de schutterseed, die op sommige plekken al tijden niet meer was afgelegd, of ze begonnen de traditionele eedformule op een democratische manier te herinterpreteren. Er verschenen kritische stukken over de militaire eed, die de nadruk legde op trouw aan de stadhouder in plaats van aan de natie.²⁹ Bij de invoering van nieuwe, democratische regeringsreglementen dienden vroedschapsleden en burgergecommitteerden deze met een eed te bezegelen. Net als de Blijde Inkomsten waren dergelijke eedafleggingen grootschalige en openbare manifestaties. Op 2 augustus 1786 had Thomas Jefferson de eedaflegging door burgergecommitteerden op de Utrechtse Neude bijgewoond. Het was indrukwekkend, zo schreef John Adams aan Jefferson: 'In no instance, of ancient or modern history, have the people ever asserted more unequivocally their own inherent and unalienable sovereignty'.³⁰

Daarnaast begonnen de patriotten te experimenteren met nieuwe eedpraktijken en -vormen. Toen in het voorjaar van 1785 burgerkorpsen uit heel het land bijeenkwamen in Utrecht, stelden enkelen voor dat zij allen een 'akte van verbintenis' ondertekenden waarin zij verklaarden de 'waare republicainsche regeringsvorm' te beschermen en elkaar met 'goed en bloed te ondersteunen en beschermen'.³¹ Gezien de vele doopsgezinden in de patriotse voorhoede is het niet vreemd dat hier geen sprake was van een eed in strikte zin, maar van een verklaring. In 1787 stelde een groep Leidse revolutionairen voor dat alle ambtenaren en regenten voortaan een verklaring ondertekenden waarin zij beloofden de 'waare republicainsche constitutie altijd en zuiver te houden'. In de nabije toekomst, als er stemrecht zou worden ingevoerd, zou ondertekening van een 'declaratoir' noodzakelijk zijn om dit recht te verkrijgen.³²

Dit zijn duidelijke voorafschaduwingen van wat er in de Bataafse Republiek komen zou, maar de patriotten kregen niet de kans om hun plannen in praktijk te brengen. De patriottenrevolutie eindigde met het hardhandige herstel van het stadhouderlijk gezag. In Utrecht werden de regenten die eerder een eed

hadden afgelegd op het revolutionaire regeringsreglement uit 1786, uitgesloten van politieke amnestie. In 1788 decreteerden de Staten van Holland dat alle bestuurders en beambten – van hoogleraren en regenten tot tollenaars en zakkendragers – een ‘Eed op de (Oude) Constitutie’ moesten afleggen en het erfelijk stadhouderschap van Oranje als een wezenlijk onderdeel daarvan accepteerden:

Wij belooven en zweeren, dat wij de soevereiniteit van de Staaten en haare tegenswoordige regeeringsform, en zulks mede in het particulier hun Ed. Groot Mogenden resolutie van den 16 november 1747, op het erfstadhouder-, kapitein- en admiraalschap-generaal genomen, in alle haare deelen zullen helpen conserveeren en maintineeren.

De Staten-Generaal bevalen deze eed voor alle gewesten aan.³³ De eed was dus een cruciaal onderdeel van de stadhouderlijke restauratie en een manier om politieke tegenstanders uit te schakelen. De patriotten in ballingschap zagen dit gebruik van de eed als typisch voorbeeld van repressie en tirannie. Eedweigerders zoals de Leidse hoogleraar Bavius Voorda groeiden uit tot martelaars.³⁴ Op hun beurt werden patriotten door orangisten uitgemaakt voor ‘oproermaakders/ en snoode eed en pligt verzakers’.³⁵

Intussen begon de eed ook in revolutionair Frankrijk aan een opmars. De eed op de kaatsbaan – waarbij de koning afwezig was – werd later in de revolutie naar voren geschoven als een symbolisch begin van de revolutie. De introductie van de burgerlijke eed, de ‘serment civique’, werd een uiterst populair én omstreden verschijnsel. Tijdens revolutionaire straatfeesten begon men spontaan eden af te leggen. Het was een simpele manier voor burgers – mannen én vrouwen – om hun toewijding en gehechtheid aan de nieuwe orde op plechtige wijze te betonen.³⁶ De eed had echter niet alleen een verbindende rol, maar bleef ook een manier om gehoorzaamheid af te dwingen en mensen uit te sluiten. In 1790 decreteerde de Assemblée Nationale dat de katholieke geestelijken zich middels een eed moesten onderwerpen aan de nieuwe revolutionaire orde. Het georganiseerde verzet hiertegen droeg bij aan het ontstaan van een burgeroorlog die in en rond de Vendée uiteindelijk tot duizenden doden zou leiden. De eed werd een kwestie van leven en dood.³⁷

Een bestuurlijke kwestie

Begin 1795 brak de Bataafse Revolutie uit. Eind januari constitueerden afgevaardigden uit verschillende Hollandse steden en dorpen zich tot de Provisionele Representanten van het Volk van Holland.³⁸ Deze vergadering was actief tot 2 maart 1796, toen ze werd vervangen door een democratisch verkozen bestuur. De Provisionele Representanten hadden de taak om de nieuwe revolutionaire orde te vestigen. In hun allereerste bijeenkomsten schaften zij enkele maatregelen van het oude regime af, zoals de Eed op de Constitutie van 1787 (‘voor zo verre dusdanig een eed van eenige kracht mogt zijn geweest’). Op 31 januari volgde de Verklaring van de Rechten van de Mensch en Burger, opgesteld door Pieter Paulus en Jacob Hahn. Enkele dagen daarvoor hadden de Representanten zelf al een eed afgelegd:

Ik sweere, dat ik gehouw en getrouw zal zijn aan de onvervreembaare rechten van den mensch en burger: aan het volk en aan de wet, en dat ik mij in de betrachting van de plichten, daar uit voortvloeiende, zal gedraagen als een getrouw en eerlijk man. Ik zweere het.

Niet alleen het feit dat de bestuurders trouw zwoeren aan de 'onvervreembaare rechten van den mensch en burger' was nieuw. Ook de rest van de eedformule was geseculariseerd. De notulen vermelden nadrukkelijk dat in plaats van het gebruikelijke 'zo waarlijk helpe mij God almachtig' voortaan de woorden 'ik zweere het' of 'ik beloove het' gebruikt werden.³⁹

De vraag diende zich aan of, naar Frans voorbeeld, ook burgers een eed moesten afleggen. Een aantal Hollandse stadsbesturen had dit al verordonneerd, zoals in Leiden en Rotterdam, waar het om een 'verklaring' ging in plaats van een eed. Er werd een concept-eed opgesteld, maar uiteindelijk besloot de vergadering dit aan een toekomstige Nationale Conventie over te laten.⁴⁰ Wel zagen de Representanten de noodzaak in van een eed voor ambtenaren. Aanleiding was een verzoekschrift van een ambtenaar om dispensatie te krijgen voor een plakkaat uit 1755, dat gereformeerde ambtenaren verbood met rooms-katholieken te trouwen. De Representanten beseften hierdoor dat veel oude plakaten strijdig waren met de nieuwe mensenrechtenverklaring.⁴¹

Op 9 maart decreteerden de Representanten dat ambtenaren zich met een eed conformeerden aan de nieuwe orde:

Ik verklaare te erkennen en te eerbiedigen de onvervreembaare rechten van den mensch en van den burger zodanig als dezelve door de provisioneele representanten van het volk van Holland plegtig verklaard zijn bij derzelver publicatie van den 31 Januarij 1795 en zweere dezelve in mijn ampt of bedieninge voor zo veel in mij is te zullen handhaaven: Ook zweer ik dat ik den volke van Holland in welks boezem ik erkenne de eigenlijke oppermagt te berusten, alsook deszelfs vertegenwoordigers, gehouw en getrouw zal zijn, en voorts dat ik alles zal doen, wat een goed en getrouw schuldig is, en behoord te doen.

*Dat zweere ik.*⁴²

De eed werd geëist van alle ambtenaren 'die gewoon zijn bij de aanvaarding van hun ampt, hunne post of hunne bediening eenen eed te doen'. Hier werd dus een oude praktijk voortgezet. Alle in het verleden afgelegde eden die in strijd waren met de nieuwe eed, werden vervallen verklaard. De Representanten zullen niet hebben bevroed hoeveel dit decreet in de daaropvolgende weken en maanden zou losmaken. Het onderwerp keerde voortaan vrijwel dagelijks terug op de agenda.⁴³

De Representanten vroegen de Hollandse steden en dorpen hen op de hoogte te houden van de eedafleggingen. De berichten stroomden binnen. Sommige municipaliteiten lieten weten dat hun ambtenaren de eed inmiddels hadden afgelegd, andere berichtten over moeilijkheden. Zo bestond er onduidelijkheid over wie de eed moest afleggen: gold dat bijvoorbeeld ook voor kerkenraadsleden en vroedvrouwen? De meeste vragen gingen over de omgang met personen die de eed weigerden af te leggen of dat slechts onder bepaalde voorwaarden wilden doen.

Er kwam ook meer fundamentele kritiek, onder andere uit Amsterdam, Leiden en Rotterdam.⁴⁴ De municipaliteit van Amsterdam liet op 16 maart weten dat de Representanten 'overhaast' te werk waren gegaan, en dat de eed 'geheel ontijdig en illegaal' was. Zij zag de eed vooral als een manier om het stedelijke aan het provinciale gezag te onderwerpen: een 'ongerijmd' voorstel. Het paste de *provisionele* volksvertegenwoordigers niet om een eed af te vorderen. De Amsterdammers hadden duidelijk weinig zin om zich aan het provinciaal bestuur te onderwerpen.⁴⁵

De municipaliteit van Leiden verklaarde in een *Memorie* het eedformulier 'met verbazing' te hebben ontvangen.⁴⁶ De eed zou niet passen bij een vrij volk dat zelf, via Representanten, zijn wetten formuleerde. Het 'bovennatuurlijk verband' dat de eed tot stand bracht, was een kenmerk van 'despotiek bestuur'. Verder struikelde Leiden over de formulering dat burgers trouw moesten zweren aan de *vertegenwoordigers* van het volk. De juiste revolutionaire opvatting was dat men alleen aan de natie, de bron immers van de oppermacht, trouw hoefde te zweren. Tot slot meende de municipaliteit dat het doel van de eed onduidelijk was: waarom moesten godsdienstleraren een eed afleggen? Dit leek in strijd met het revolutionaire beginsel van de scheiding van kerk en staat. Leiden stelde voor het afleggen van eden in de hele provincie te staken.⁴⁷

Rotterdam meldde op 'gronden van zedelijkheid' aarzelingen te hebben met het afvorderen van eden, in welke vorm dan ook. De municipaliteit onderschreef de bezwaren van Leiden en Amsterdam, maar droeg ook andere bezwaren aan. De Verklaring van de Rechten van de Mens was ongeschikt voor een eed omdat sommige passages 'duister' en 'onbepaald' waren, of aanleiding konden geven tot 'gevaarlijke gevolgtrekkingen'.⁴⁸

De Provisionele Representanten zagen zich gedwongen te reageren op de kritiek en de praktische problemen die op verschillende plekken in Holland waren ontstaan. Dat nam niet weg dat ze nogal korzelig reageerden. Ze hekelden de Amsterdamse municipaliteit die met deze 'aristocratische houding' bijdroeg aan de 'ondermijning en omverwerping van dat gebouw der volksvrijheid, hetgeen pas zo nieuwlings is gesticht'.

De Representanten benoemden op 19 maart een commissie om de kritieken inhoudelijk te behandelen.⁴⁹ Deze commissie reageerde eveneens fel op de houding van Amsterdam. Ze achtte de Amsterdamse kritiek een belediging voor de soevereiniteit van het volk van Holland, die kon leiden tot 'volslagen anarchie' en de 'allerverderfelijkste gevolgen'.⁵⁰ De commissie adviseerde onmiddellijk een commissie naar Amsterdam te sturen om de municipaliteit te vragen de brief terug te nemen en uit de notulen te verwijderen. Indien het stadsbestuur niet meewerkte, moest de municipaliteit worden ontbonden.

De volgende dag begaf zich inderdaad een commissie richting Amsterdam. Daar zou een tamelijk bizarre situatie ontstaan die in de geschiedschrijving nauwelijks is opgemerkt. Aangekomen in Amsterdam had de commissie commandant Krakenhoff van zijn eed van trouw aan het stadsbestuur ontslagen en opgedragen de Nationale Garde te mobiliseren. Toen het Amsterdamse stadsbestuur 's avonds bijeenkwam, begreep het dat het feitelijk 'onder militair bedwang' stond. Desalniettemin weigerde het nog steeds de brief terug te nemen. Daarop besloot de commissie enkele municipaliteitsleden te ontslaan en onder huisarrest te plaatsen. Hier was feitelijk een coup aan de gang. Uit-

eindelijk bleken de overige leden bereid de brief te herroepen. Zes dagen later keerden de geremoveerde leden terug in het stadsbestuur.⁵¹

Het rapport over de brief van Leiden was niet minder scherp. De commissie was zeer verontwaardigd over de oproep van Leiden om de eedafleggingen in de gehele provincie te staken. Andere municipaliteiten werden zo op verkeerde ideeën gebracht. De Representanten verklaarden de Leidse brief ‘voor nul en van onwaarde’ en verzochten de municipaliteit de eed bij de ambtenaren alsnog af te nemen.⁵² De Leidenaren werd verweten ‘ons den zo kostbaren tijd te benemen, welke alleen aan de redding van ’t zinkend vaderland moest gewijd worden!’⁵³ Representant Paulus Bosveld herinnerde de vergadering eraan dat er zich in de provincie nog altijd ‘eene menigte van menschen [bevond], welke de beginsels van vrijheid en gelijkheid haaten, en niets meer wenschen, dan de natie tot hare vorige slavernij terug te brengen’. De eed was misschien geen perfect middel om deze mensen uit belangrijke functies te weren, maar het was beter dan niets. De Leidse municipaliteit voelde zich in het nauw gedreven en kwam uiteindelijk van haar bezwaren terug.⁵⁴

Tijdens dezelfde vergadering waarin de Provisionele Representanten discussieerden over de Leidse *Memorie*, ontvingen zij ook een brief van Willem Bilderdijk. Hij was een van de eersten die zijn bezwaren tegen de nieuwe eed systematisch uiteenzette. Nadat hij had vernomen dat hij als advocaat bij het Hof van Holland een eed moest afleggen, had hij in enkele dagen zijn bezwaren op schrift gesteld en naar de Representanten verzonden.⁵⁵ Het was een vernietigend stuk waarin hij de fundamenteën van de nieuwe eed onderuithaalde. Allereerst hekelde hij het feit dat advocaten ook onder de ambtenaren werden geschaard: dat was in de Republiek niet het geval geweest. Hij stond open voor een eed met betrekking tot ‘gedrag in deze zijne qualiteit’, waarbij een vrij geweten behouden werd.⁵⁶ Hij kon niet, zoals de eed voorschreef, de mensenrechtenverklaring en de volkssovereiniteit erkennen zonder zijn geweten te bezwaren. De eed bestond volgens Bilderdijk uit twee onderdelen: ‘een plechtige verklaring van gevoelen’ en ‘een engagement of belofte van toekomstig gedrag’. Het ‘gevoelen’ kon niet onderworpen worden aan bevel of gezag, zeker niet aan door feilbare mensen geformuleerde bepalingen. Bilderdijk verwees nota bene naar artikel 4 van de Rechten van de Mens en Burger om zijn betoog te ondersteunen.⁵⁷

Bilderdijk formuleerde ook een praktisch bezwaar. Hij meende dat hij niet kon worden ontslagen van de eed die hij in 1787 had afgelegd.⁵⁸ Wel toonde hij zich bereid een alternatieve verklaring af te leggen. In plaats van de mensenrechten te erkennen, wilde hij er wel in ‘berusten’, en het volk van Holland en hun vertegenwoordigers ‘alle burgerlijke obediëntie en onderwerping’ beloven.⁵⁹

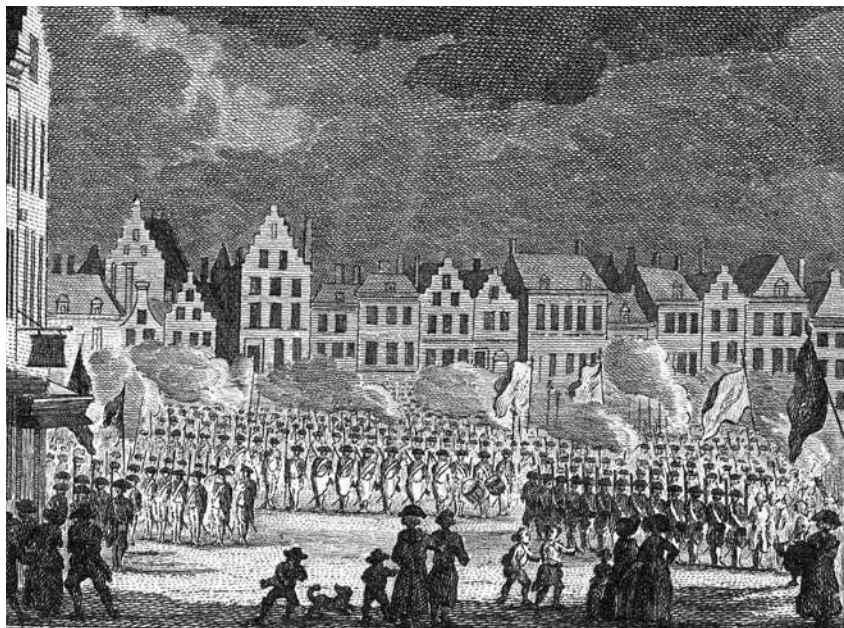
De Provisionele Representanten zaten niet te wachten op kritiek op hun beleid, laat staan van een verklaard tegenstander als Bilderdijk. Opnieuw reageerden ze met de ‘uiterste verontwaardiging’ en besloten subiet hem uit Holland te verbannen. Bilderdijk kreeg te verstaan dat hij binnen 24 uur Den Haag, en binnen acht dagen de provincie Holland moest verlaten. De Representanten waarschuwden de andere gewesten voor ‘zulk een schadelijk en gevaarlijk mens’.⁶⁰ Ze hebben met hun harde optreden tegen Bilderdijk en de bijzonder uitvoerige weergave daarvan in het *Dagblad van het verhandelde ter vergadering van de Provisionele Repraesentanten van het Volk van Holland* een daad willen stellen voor heel de provincie. Mede hierdoor – en door de ruchtbaarheid die

Bilderdijk zélf aan deze zaak gaf – groeide de kwestie uit tot een *cause célèbre*. Historici hebben overigens gespeculeerd of Bilderdijk met zijn bezwaarschrift niet doelbewust aanstuurde op een provocatie en een daaruit resulterende verbanning. Op die manier kon hij ontsnappen uit een ongelukkig huwelijk én aan zijn talrijke schuldeisers.⁶¹

Besluit: twee eden

Er kwam ook kritiek uit een geheel andere hoek. Onder de ambtenaren in Holland die in het voorjaar van 1795 weigerden een eed af te leggen, waren pastoors en predikanten ruim vertegenwoordigd. Veel gereformeerde predikanten sympathiseerden met de gevluchte stadhouder, hadden principiële bezwaren tegen de revolutie, of vreesden voor de bevoorrechte positie van hun kerk. Hun eedweigerings werd niet ingegeven door principiële bezwaren tegen de eed als zodanig.⁶² Dat lag net anders voor de katholieken. De paus had de katholieke clerus namelijk verboden om eden af te leggen. Op 11 juni hadden de Representanten aangegeven dat ook geestelijken de eed dienden af te leggen, maar dat dit niet moest worden gezien als een ‘*confessio dei*’. Ze werden niet verplicht de Rechten van de Mens te prediken. Wel werd hun gevraagd een ‘diep stilzwijgen’ te betrachten als zij eigenlijk de vorige regeringsvorm aanhingen. Veel predikanten en pastoors bleven de eed evenwel weigeren.⁶³

Op 11 juni bracht de commissie ‘gechargeerd met het opnemen der bezwaren tegen den gearresteerden eed’ nog eens een rapport uit over alle bezwaren. Zij raadde de vergadering aan om desgevraagd opheldering te verschaffen, maar verder bij het decreet van 9 maart te blijven en geen verdere vertraging te dulden. De Representanten stemden hiermee in en lieten het rapport in het

De patriotse schutterij legt de eed af op het nieuwe regeringsreglement in Utrecht, 20 maart 1786. Prent door Pieter Hendrik Jonxis. Coll. Rijksmuseum, Amsterdam

Dagblad afdrukken. Een *Nadere aanschrijving* met toelichting werd vervolgens rondgezonden aan de municipaliteiten.⁶⁴ De Representanten waren duidelijk onaangenaam verrast door de grote weerstand die hun eed had opgeroepen, al moet hier worden herhaald dat ook veel municipaliteiten er probleemloos mee instemden. Bovendien kwamen er vrijwel dagelijks nieuwe ambtenaren in de vergadering een eed van trouw afleggen: zo makkelijk kon het dus óók gaan!

Alle ferme woorden ten spijt bleven de Representanten de rest van het jaar nog altijd wisselende berichten over de eedaflegging ontvangen. In het najaar besloten zij de critici alsnog tegemoet te komen. Op 14 september benoemden ze een nieuwe commissie die een 'behoorlijke restrictie' moest formuleren op de eed van 9 maart. Die leverde pas op 10 december een voorstel af. Een dag later stemden de Representanten hiermee in en werd de *Publicatie omtrend den eed voor de burgerlijke en kerkelijke ambtenaren* gepubliceerd.⁶⁵ Ze hadden schoon genoeg van alle eedweigeraars, ook omdat zij meenden dat veel bezwaren 'uit een kwaad hart' voortkwamen, en 'dus niets meer waren dan een bloot pretext of voorwendzel, uitgedagt of gearripieerd [aangegrepen] om zig aan eene zo plegtige en heilige verbintenis [...] te onhouden'. Zij besloten uiteindelijk tot twee eden, één voor reguliere, en één voor kerkelijke ambtenaren (die nagenoeg identiek waren). Dit was een inmiddels sterk afgezwakte vorm van de eed van een jaar eerder:

Dat zweer ik, dat ik gehouw en getrouw zal zijn aan het volk, als de éénigen wettigen souverain, aan deszelfs verkozene representanten, en aan de wet: Dat ik mij in de waarneming van het ampt of bediening van ... ingevolge hier van zal gedragen als een goed en getrouw burger. En voorts, dat ik alles zal doen en verrigten, wat een braaf en eerlijk ... schuldig is, en behoort te doen.⁶⁶

Om elke schijn van radicalisme te vermijden, herintroduceerden de Representanten het traditionele eedgebaar (het opsteken van twee vingers van de rechterhand en de verklaring 'Zo waarlijk helpe mij God Almachtig').

Burgerlijke en kerkelijke ambtenaren die de eed van 9 maart nog niet hadden afgelegd, dienden dat nu binnen drie weken te doen. Uitzonderingen werden niet toegestaan. Weigeraars dienden onmiddellijk te worden ontslagen 'als personen, op welken het volk van Holland geen vertrouwen stellen kan'. Opnieuw leverde dit besluit de nodige vragen en bezwaren op. Het dreigement dat eedweigering leidde tot onmiddellijk ontslag, maakte klaarblijkelijk weinig indruk. Inmiddels was de Nationale Vergadering bijeengekomen, waardoor de verwachting ontstond dat er een definitieve regeling omtrent de eed zou komen in een toekomstige grondwet.

In januari 1796 ontvingen de Representanten berichten dat tijdens de verkiezingen voor de Nationale Vergadering die maand veel stemgerechtigden niet waren komen opdagen. Het feit dat burgers eerst een verklaring moesten afleggen voordat zij konden stemmen ('Ik verklaare, voor wettig te houden, alléén zoodanigen regeeringsform, welke geground is op de oppermagt des geheelen volks, en dienvolgens houde ik voor onwettig, en daar mede strijdende alle erflijke ampten en waardigheden') speelde daarbij mogelijk een rol.⁶⁷ Een groep Amsterdamse burgers verzocht de Representanten om ambtenaren die niet stemden, voortaan van ambten uit te sluiten. De Representanten gingen hierin

mee en bevestigden dat het bijwonen van de grond- en wijkvergaderingen ‘eene der eerste en voornaamste pligten van een regt-geaart vaderlander’ was.⁶⁸ De municipaliteiten dienden onderzoek te doen naar weigerambtenaren. Ambtenaren die nog geen grondvergaderingen hadden bijgewoond, dienden voortaan te verklaren dat zij zich onderwierpen ‘aan zoodanige regeeringsform, welke gegrond op de oppermagt des volks, thans provisioneel bestaat, en in ’t vervolg finaal zal worden daar gesteld’ en nooit zouden meewerken aan het herstel van ‘het vernietigt aristocratisch en erfstadhouderlijk bestuur’.⁶⁹

Eind juni maakten de Representanten (opnieuw) bekend dat ook geestelijken de eed moesten afleggen. Op de 29^e ging de katholieke geestelijkheid in Amsterdam eindelijk overstag.⁷⁰ De protestantse predikanten bleven echter talmen. Zij wilden alleen een verklaring afleggen zolang deze slechts een ‘belofte van onderwerping’ en geen ‘confessie van gevoelen’ inhield. Zo’n voorbehoud was door de Hollandse Representanten op 11 december juist uitdrukkelijk verboden. Uiteindelijk werden vijftien weigerpredikanten ontslagen. In de conservatieve pers werd hun martelaarschap breed uitgemeten, in de revolutionaire pers werden zij over de hekel gehaald.⁷¹

Pamflettenstrijd

De eed was in de loop van 1795 uitgegroeid tot een grote politieke splijtzwam. Dankzij de nieuwe openbaarheid – de handelingen van gewestelijke en stedelijke colleges verschenen in druk – konden burgers de perikelen rond de eedkwestie op de voet volgen. Vervolgens werd hier in de politieke pers ruim aandacht aan besteed. De auteurs die zich mengden in de discussie over de eed, zijn in grofweg drie categorieën te verdelen: revolutionairen, orangisten en geestelijken van zowel protestantse als katholieke huize. De pamfletten namen uiteenlopende vormen aan. Het ene geleek een academische verhandeling, sommige waren uitgesproken polemisch en weer andere probeerden de eedkwestie op stichtelijke wijze aan een breder publiek uit te leggen.⁷²

Veruit het belangrijkste pamflet over de eed dat ook in de tijd zelf veel werd geciteerd, was *Bedenkingen en bezwaren over den eed* van de Amsterdamse hoogleraar en jurist H.C. Cras. Dit academische geschrift telde dertig pagina’s, aangevuld met twee omvangrijke ‘noodwendige aanhangsels’. Zijn *Bedenkingen* werd medebepalend voor het publieke debat, omdat het al vroeg verscheen (in april 1795) en erg grondig was. Omdat Cras bekendstond als een patriot, konden orangisten zijn *Bedenkingen* aangrijpen om aan te tonen dat de eed ook onder revolutionairen weinig draagvlak genoot. Philippus Verbrugge sprak over een ‘voortrefflijk werkjen’ van ‘die schrandere man’, en citeerde paginalange passages. Ook de Rotterdamse predikant Jan Scharp citeerde deze ‘verlichte schrijver’.⁷³

Cras had begrip voor de Provisionele Representanten, maar meende dat zij op sommige punten onjuist hadden gehandeld. Hij keurde de politieke eed af omdat de vrijheid van geweten werd geschaad. Een overheid bezat niet de macht burgers tot een bepaalde overtuiging te dwingen. Hij wees erop dat eden in het verleden altijd tot doel hadden om de *trouw* van onderdanen te verzekeren, maar ze betroffen nooit de *overtuigingen* van onderdanen. Ter onderstreping van dit punt verwees hij naar de strijd die ‘onze braave voorvaders’ hadden gestreden tegen ‘de strenge placaten van Karel en Philips’.⁷⁴

Hij doorspekte zijn betoog met verwijzingen naar vermaarde geleerden als Locke, Noodt, Barbeirac, Hoadley, Driebergen, Grotius, Pufendorf, Cicero en tijdgenoot Pieter Paulus. Het draaide bij hen steeds om de vrijheid van geweten.⁷⁵ Tot slot meende Cras dat de Hollandse eed was gebaseerd op een *provisionele* mensenrechtenverklaring, die naar verwachting nog zou kunnen worden gewijzigd in de nabije toekomst. Het was ongerijmd om ambtenaren al een eed op deze voorlopige verklaring te laten afleggen.⁷⁶

Cras voelde zich kennelijk op zijn gemak om zijn mening over de eed te verkondigen. Dat gold niet voor iedereen. De auteur van *Vier eenvoudige samenspraken tussen Desiderius en Israël over den eed* stelde dat burgers vreesden dat kritiek op de eed werd begrepen als verzet tegen de revolutie.⁷⁷ Het was inderdaad onduidelijk hoeveel ruimte er was voor kritiek op het beleid. De represailles naar aanleiding van Bilderdijks bezwaarschrift zullen ongetwijfeld indruk hebben gemaakt. Tegelijkertijd klopt het dat verklaarde tegenstanders van de revolutie de discussie rond de eed aangrepen om het nieuwe bewind in diskrediet te brengen. De orangistische broodschrijver Verbrugge deed dat in ieder geval in *De historie der politieke eeden*, dat hij anoniem publiceerde. *De historie* verscheen in augustus 1796, toen de storm over de politieke eed enigszins geluwd was. Verbrugge wilde 'een gedenkstuk [creëren], gewigtig voor het tegenwoordig-, verbaazend voor het na-geslacht'.

Erg origineel was de inhoud van *De historie* niet. Verbrugge baseerde zijn argumenten grotendeels op die van Cras.⁷⁸ Binnen deze discussie is *De historie* vooral relevant omdat het een van de weinige pamfletten is waarvan we zeker weten dat het door een tegenstander van de revolutie is geschreven. Dit laat ook zien dat dergelijke tegenstanders na 1795 niet helemaal monddood waren gemaakt. Wel opereerden zij voorzichtiger. Verbrugge was overigens niet voorzichtig genoeg: de Amsterdamse schout wist hem al snel als auteur van *De historie* te achterhalen. Het leverde hem zes weken cel op.⁷⁹

We zagen al dat de Provisionele Representanten meermaals te maken kregen met eedweigerende predikanten en pastoors. Ook in de pamflettendiscussie verschenen er geschriften vanuit een religieuze invalshoek. Politieke en religieuze opvattingen liepen overigens door elkaar. Dat was duidelijk het geval bij de Rotterdamse gereformeerde predikant Jan Scharp, een uitgesproken orangist en criticus van de volkssovereiniteit.⁸⁰ Omdat Scharp weigerde de eed zonder voorbehoud af te leggen, was hij op 18 juli 1796 ontslagen. Een jaar later verscheen zijn *Deductie*, waarin hij de documenten publiceerde die betrekking hadden op zijn ontslag. In de inleiding liet Scharp weten dat elke overheid het recht had *gehoorzaamheid* van burgers te eisen, maar niet meer dan dat. Hij stelde dat hij de eed weigerde om persoonlijke redenen. Met een beroep op de woorden van de apostel Paulus had Scharp geconcludeerd dat 'al wat niet uit den geloove (dat is, uit volkoomene overreeding van de geoorloofdheid eener daad) geschiedt, zonde is'. Het was niet zijn bedoeling om anderen ervan te overtuigen de eed eveneens te weigeren. Net als Bilderdijk gebruikte hij ook argumenten die waren gebaseerd op de onlangs afgekondigde Rechten van de Mens. Scharp en Bilderdijk bestreden de machthebbers met hun eigen wapens.⁸¹

Onder katholieken zaten zowel voor- als tegenstanders van de eed. Na publicatie van de politieke eed in maart 1795 had de reguliere katholieke geestelijkheid in Amsterdam vrijwel unaniem besloten tot eedweigeren, tenzij zij

aan het eedformulier de restrictie mochten toevoegen ‘voor zoverre dezelve niet tegen hunnen godsdienst strijdig is’. Andere katholieken legden overigens gewoon de eed af. Weer andere gingen op persoonlijke titel en met oprechte bedoelingen met elkaar in debat.⁸² Bernardus Driessen, pastoor te Purmerend, was bijvoorbeeld een voorstander van de eed. Zijn visie zette hij uiteen in zijn *Beweegredenen, om welke een Roomsche-Catholijk priester den gevorderden eed [...] gerust doen kan*. Hij toonde begrip voor tijdgenoten die bedenkingen hadden, en sprak de hoop uit dat de volksvertegenwoordigers zich verre van gewetensdwang hielden.⁸³ Zelf vond hij dat het afleggen van de eed niet in strijd was met het katholieke geloof. Na de *Nadere verklaring* van de Representanten op 11 juni was volgens hem duidelijk geworden dat de eed een burgerlijke betekenis had en geen geloofsbelijdenis inhield. Verder beriep Driessen zich op Thomas van Aquino om te benadrukken dat in eden altijd voorwaarden verborgen liggen. Men kon de eed dus gewoon afleggen, ook als men eigenlijk nog bepaalde bezwaren had.⁸⁴

Discussies in de Nationale Vergadering

Vanaf 1 maart 1796 kwam in Den Haag de Nationale Vergadering bijeen. Hier raakte de eedkwestie verknoopt met de discussie over de toekomstige grondwet: moest de eed een rol spelen in het nieuwe politieke systeem, of moest deze juist als een relik uit onverlichte tijden worden afgeschaft? Al tijdens de openingszitting ontstond discussie over nut en noodzaak van de eed. Voorzitter Pieter Paulus erkende dat de eed kon worden gezien als een achterhaald gebruik, maar hij wees er ook op dat ‘het gros der menschen zig niet door eene bloote verklaring, maar wel door eenen eed verbonden rekende, en dat het thans de tijd niet was, om de banden, die de burgers aan het bestuur verbinden moesten, los te maaken’.⁸⁵

Op 11 maart kwam de vraag ter tafel of de Nationale Vergadering ambtenaren een eed zou afvorderen, en zo ja, of dit ook bij procuratie mocht gebeuren. In haar rapport besprak een speciale adviescommissie eerst het wezen van de eed, om vervolgens te betogen dat de eed nadelige gevolgen had en onverenigbaar was met de ‘gezonde beginselen van een welingericht bestuur’. Tot slot ging ze in op enkele mogelijke tegenwerpingen.⁸⁶ De bezwaren richtten zich vooral tegen het godsdienstige karakter van de eed, die zij definieerde als een ‘plechtige, maar op Godsdienstige of bovennatuurlijke gevoelens en denkbeelden steunende, en daaruit ontleende verzekeringen of bevestigingen van trouw of van waarheid’. Eeddwang was een manier om, in periodes van ‘overheersching, willekeur, list, bedrog, bijgeloof’, burgers met bovennatuurlijke middelen te dwingen tot blinde gehoorzaamheid. Omdat de eed zinspeelde op ‘onze betrekkingen, met het Opperwezen, en aan geene zijde des grafs’ was het verplicht laten afleggen van eden ‘onbehoorlijk’ en ‘roekeloos’, en bovendien in strijd met het ideaal van scheiding van kerk en staat. De eed had bovendien geen enkel nut: een eerlijke ambtenaar zal ook zonder eed eerlijk handelen, en een oneerlijke zal zich niet door een eed laten tegenhouden. De commissie liet zich niet overtuigen door Representanten die meenden dat de eedafliegging een gebruik was dat al duizenden jaren zijn nut had bewezen.

De adviescommissie sloot af met de opmerking dat een plechtige verklaring op eer en burgertrouw moest volstaan. Dat ze hamerde op het verschil tussen

De Franse burgerij dwingt de clerus en de aristocratie de eed af te leggen. Spotprent uit de Franse Revolutie. Onbekende maker. Wikimedia Commons (publiek domein)

‘eed’ en ‘verklaring’ is opmerkelijk, omdat deze termen vooralsnog vrijelijk door elkaar werden gebruikt. Uiteindelijk besloot de Vergadering dat deze kwestie moest worden overgelaten aan de constitutiecommissie.

Een andere aanleiding die de politieke eed op de agenda van de Nationale Vergadering bracht, was het grote aantal verzoeken van burgers om een ambtelijke aanstelling. De Vergadering kon lastig inschatten of deze rekestranten de juiste republikeinse sympathieën koesterden. Er werd een reglement ontworpen om de begeving van ambten in goede banen te leiden. Artikel 2 van het concept-reglement stelde dat naast bekwaamheid ook ‘gehechtheid aan het tegenwoordig bestuur’ een vereiste was. Artikel 4 verlangde dat alle ambtenaren verklaarden ‘De oppermacht des Nederlandschen volks te erkennen, en mitsdien alleen voor *wettig* te houden zoodanige regeringsform, welke op de oppermacht des geheelen volks gegrond is, en daar en tegen voor *onwettig*, alle regeeringsform, welke op dezelve oppermacht des gehelen volks niet gegrond is, mitsgaders alle erfelijke ambten en waardigheden’ en voorts ‘aan de oppermacht des geheelen volks, en de regeeringsform daar op gegrond, gehouw en trouw te zullen zijn’.⁸⁷

Representant Jacob Kantelaar plaatste als eerste kritische kanttekeningen bij deze twee artikelen, die immers niet alleen een belofte inhielden van zeker gedrag, maar ook ‘eene erkenning van zekere stellingen’. Hij meende dat de Vergadering geen recht had om dergelijke ‘staatkundige belijdenissen’ te verlangen. Het was volgens hem vooral van belang dat ambtenaren getrouw hun werk deden.⁸⁸ Dit standpunt leidde tot heftige discussie. Sommige mederepresentanten verweten Kantelaar een gebrek aan republikeinse sentimenten. Uiteindelijk besloot de Nationale Vergadering tot een compromis, waarbij ambtenaren alleen verklaarden de oppermacht van het volk te erkennen en de regering getrouw

te zijn, zonder hun persoonlijke overtuiging daarbij te moeten prijsgeven. Ook moest deze verklaring schriftelijk worden bekrachtigd, om daarmee de kans te verkleinen dat voorstanders van het vorig bestuur ambten zouden aannemen.⁸⁹

Ruim een jaar later zou deze discussie nogmaals losbarsten toen Representant C.L. van Beyma op weinig subtiele wijze voorstelde alle ambtenaren een eed 'van eeuwigen haat tegen het stadhouderschap, de aristocratie en de regeeringloosheid' te doen afleggen.⁹⁰ Pieter Vreede deed er nog een schepje bovenop door te verklaren dat hij volkomen overtuigd was 'van de diepe onwaardigheid van zeer vele ambtenaaren' en 'dat er een geest van verpesting al meer en meer zich over het vaderland uitbreid, en de waare en heilige beginzelen onzer omwenteling allengs miskend worden en verdrongen, door een misdadige helling tot het oude'. Hij meende dat zo'n eed door *alle* burgers moest worden afgelegd. De Vergadering concludeerde evenwel opnieuw dat zo'n kwestie door de constitutiecommissie moest worden behandeld.⁹¹

De politieke verklaring en het stemrecht

De constitutiecommissie die een conceptgrondwet moest ontwerpen, kwam inderdaad over de eed te spreken. Moest de grondwet bijvoorbeeld de eed verbieden of niet? Een subcommissie bracht hierover advies uit.⁹² Sommige leden van de constitutiecommissie deden de eed af als een overblijfsel van verouderde, onverlichte tijden, die zelfs in strijd was met het christendom. Anderzijds kon de eed worden gezien als een religieuze handeling, wat op gespannen voet stond met de scheiding tussen kerk en staat. Sommigen meenden dat zwaardere straffen op valse getuigenissen meer effect zouden sorteren dan het inroepen van Gods gezag. Het kwam maar al te vaak voor dat mensen bij een eedaflegging 'reservations mentales' maakten. Commissielid Vitringa meende dat de eed

De eed der Horatii, waarbij de drie zoons van Horatius hun vader zweren dat zij het gevecht zullen winnen of zullen sterven. Pentekening van Jurriaan Andriessen naar het schilderij van Jacques-Louis David. Jaar onbekend. Coll. Rijksmuseum, Amsterdam

misschien niet altijd nodig was, maar het behoud ervan 'volstrekt noodzakelijk'. Uiteindelijk vond een meerderheid dat de vermeende nutteloosheid van de eed voortkwam uit abstracte beschouwingen, die te weinig rekening hielden met de alledaagse praktijk: de alomtegenwoordigheid van de eed bewees dat deze onmisbaar was voor een 'welgeordende maatschappij'. Wel wilde de commissie het gebruik ervan inperken en hoofdzakelijk bepalen tot juridische zaken. Zij meende dat het vorderen en met een eed doen bevestigen van 'politieke verklaringen' streed met de vrijheid van geweten en goede staatkunde. Recente ervaring – de Eed op de Constitutie uit 1787 – leerde dat men afgedwongen verklaringen verbrak zodra de kans zich voordeed. De commissie besloot dat de toekomstige grondwet de eed niet zou afschaffen, maar liet de invulling van eedformules over aan latere commissies. De discussie over nut en noodzaak van de eed zou later nogmaals gevoerd worden toen de Nationale Vergadering het *Plan van constitutie* besprak.⁹³

Opmerkelijk genoeg was er binnen de constitutiecommissie én in de Nationale Vergadering weinig discussie over het afleggen van seculiere eden zoals politieke verklaringen en beloften. Het *Plan van constitutie* schreef die op verschillende plaatsen voor. De belangrijkste was ongetwijfeld de belofte die burgers dienden af te leggen om stembevoegd te worden:

Ik beloove tot — — te zullen stemmen, een, naar mijn beste weten, eerlijk, kundig, en gegoed man, die de vereischten, tot dien post bij de wet bepaald, bezit; dat het heil des vaderlands in dezen mijn eenigste doel zal zijn; en dat ik, om generhande andere beweegredenen iets zal doen of laten, maar den pligt, die mij als kiezer is opgelegd, zodanig betragten, dat ik mij daar omtrent voor den Alwetenden God meene te kunnen verantwoorden.

Het afleggen van zo'n verklaring was al bij de verkiezingen voor de eerste Nationale Vergadering in januari 1796 ingevoerd. Alleen burgers die bereid waren publiekelijk de principes van de revolutie te onderschrijven, verkregen op die manier het recht om te kiezen en verkozen te worden.⁹⁴ Het waren met name de radicalere republikeinen die erop wezen dat politieke verklaringen een belangrijk middel waren om politieke tegenstanders uit te sluiten.⁹⁵ In het tijdschrift *De Democraten* werd het afleggen van een verklaring ter verkrijging van het stemrecht gezien als een belangrijk onderdeel van een vrije republiek. Het verschil tussen een onderdaan en een burger, zo stelde de redactie, was dat een onderdaan lijdelijk zijn positie onderging, terwijl een burger juist expliciet instemde met het sociaal contract waarvan hij deel uitmaakt: 'zo kan niemand als actief burger worden aangemerkt, ten zij hij in eigen persoon zulk een verklaring heeft afgelegd'. Het afleggen van de verklaring gaf mensen de mogelijkheid zelf te kiezen om als actief burger deel te nemen aan de politiek.⁹⁶

De constitutiecommissie had haar best gedaan de verklaring zo algemeen mogelijk te formuleren. Ook leden van het Wetgevend Lichaam en de Staatsraad (de uitvoerende macht) dienden te verklaren dat zij in hun functie overeenkomstig de grondwet zouden handelen (artikelen 88 en 327). In de aangepaste versie van het *Plan*, het *Ontwerp van constitutie*, bleven deze verklaringen gehandhaafd. Dit grondwetsontwerp werd zomer 1797 in een referendum aan het Bataafse volk voorgelegd, maar afgewezen.

In januari 1798 grepen de radicalen de macht en kregen zij de mogelijkheid een grondwet te ontwerpen gebaseerd op hun radicaal-republikeinse principes. In de *Staatsregeling*, in april 1798 door de Nederlandse bevolking aangenomen tot haar eerste grondwet, veranderde ook de rol van politieke verklaringen: deze werden een stuk explicieter en moesten op veel meer momenten worden afgelegd. Bij de inschrijving in het stemregister moesten burgers een belofte afleggen waarin zij uitdrukkelijk afstand deden van bepaalde politieke overtuigingen:

Ik houde het Bataafsche volk voor een vrij en onafhankelijk volk, en beloof hetzelfde trouw. Ik verklaar mijnen onveranderlijken afkeer van het stadhouderlijk bestuur, het foederalismus, de aristocratie en regeeringloosheid. Ik beloof, dat ik, in alle mijne verrigtingen, het zij als stem-oeffenend burger, het zij als kiezer alle voorschriften der Staatsregeling getrouwlijk zal opvolgen, en nimmer mijne stem geven aan iemand, wien ik houde te zijn een voorstander van het stadhouderlijk, foederatief bestuur, de aristocratie en regeeringloosheid. Dit verklaar ik op mijne burgertrouw!

Ook bij de aanvaarding van een politiek ambt dienden burgers zo'n verklaring af te leggen. Deze verklaringen van 'onveranderlijke afkeer' sloten doelbewust aan bij de in *De Democraten* aangestipte noodzaak om een duidelijk onderscheid te maken tussen 'actieve' en 'passieve burgers'.

Dergelijke uitgesproken politieke verklaringen pasten bij het idealisme van de radicale republikeinen. Toen dit radicalisme rond 1800 uit de politiek verdween, verdwenen ook deze politieke verklaringen. In de gematigde grondwet van 1801 werd de verklaring aangepast. Stemgerechtigde burgers verklaarden slechts: 'Ik belove trouw aan de Constitutie, en onderwerping aan de wet' (artikel 24). Dit was een duidelijke poging om orangisten en federalisten weer te laten deelnemen aan de politiek en het bestuur. 'Dit ultra-moderantisme is in effectu een tegenomwenteling', schreef Vreede.⁹⁷

Na het schrappen van de politieke verklaringen uit de grondwet volgde overigens ook de opheffing van een andere eed. In 1801 ontsloeg Willem V zijn aanhangers van hun eed van trouw aan de oude constitutie. Daarmee maakte hij voor hen de weg vrij om zonder gewetenswroeging politieke en bestuurlijke ambten te bekleden. In 1805, toen er weer een nieuwe grondwet kwam, keerde daarin overigens de eed weer terug.⁹⁸

Conclusie

De eed, evenals de plechtige belofte of verklaring, was een middel om mensen (politiek) in- of uit te sluiten, kon dienen als (politiek) dwangmiddel en appelleerde aan de religieuze, politieke en persoonlijke overtuigingen van de afnemer en de aflegger. Het is dus logisch dat men er behoedzaam mee wilde omgaan. Omdat de eed een belangrijke manier was om politieke machtsverhoudingen te regelen, kreeg hij juist op momenten van politieke verandering veel aandacht. Dat was het geval tijdens de Opstand en tijdens de wetsverzetten in de Republiek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de eed in het zeer gepolitiseerde klimaat van het Nederlandse revolutietijdvak meermaals onderwerp werd van hoogoplopende discussies.⁹⁹

In 1795 stonden de Provisionele Representanten van Holland voor de uitdaging het nieuwe revolutionaire bewind te legitimeren en de revolutionaire

'Gedenk-zuil op de in hun ampt herstellde predikanten te Amsterdam'. Deze predikanten waren in 1796 ontslagen omdat zij weigerden de eed af te leggen (in 1804 werd het ontslag weer ingetrokken). Prent door Noach van der Meer. Coll. Rijksmuseum, Amsterdam

principes te handhaven. Het afvorderen van een eed van trouw gebaseerd op de mensenrechten was voor hen vanzelfsprekend. Dat deze beslissing onder orangisten en andere verklaarde tegenstanders op weerstand zou stuiten, hadden zij wel verwacht, maar dat ook mederevolutionairen kritisch reageerden was een onaangename verrassing. Wat ook opviel, was dat veel eedcritici juist een beroep deden op de Rechten van de Mens om de eeddwang te bekritisieren. Ook de exacte bewoording van de eedformule gaf aanleiding tot hoogoplopende discussies.¹⁰⁰ Uitgerekend het middel dat maatschappelijke en politieke stabiliteit moest creëren, bleek een bron voor discussie en tweespalt. Desondanks schoven de Representanten de eed niet van tafel.

Opvallend is verder dat veel Bataven het er snel over eens waren dat de eed een seculier karakter moest krijgen. De scheiding tussen kerk en staat drong dus door tot de eed. Door in veel eedformulieren de Rechten van de Mens en Burger centraal te zetten, behield de eedformule wel een appel aan een hogere instantie.

Het gebruik van de eed was niet nieuw en zou na het revolutietijdvak niet verdwijnen. Wat dit tijdvak onderscheidt van de periodes ervoor en erna, was de discussie die de eed en de politieke verklaring opleverden in de vergaderzalen en in de politieke pers, en het nadrukkelijk seculiere karakter dat de eed kreeg. Na

1813 zou de eed worden gebruikt om het restauratieregime te vestigen. Koning Willem I gaf het goede voorbeeld door zelf trouw te zweren aan de constitutie. Ook ministers, Kamerleden en ambtenaren legden een eed af, evenals militairen, medici, advocaten, juristen en rechters. De eed – én de afschaffing daarvan – levert tot op de dag van vandaag voer voor discussie.¹⁰¹ 🍷

Noten

- 1 J.H. Swildens, 1795. *Politiek belang-boek voor dit provisioneel tijdperk* (Amsterdam 1795); N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005), p. 277.
- 2 Philippus Verbrugge, *De historie der politieke eden, verklaringen en beloften voor den jaare 1795 en de zes eerste maanden van 1796* (Middelburg etc. 1796), p. 2.
- 3 Het standaardwerk over deze interpretatie is: Paolo Prodi, *Das Sakrament der Herrschaft. Der politische Eid in der Verfassungsgeschichte des Okzidents* (Berlijn 1997), vert. uit het Italiaans. Zie ook Olivier Richard, 'Oaths and socio-political hierarchies in the urban "sworn-society": south-west Germany in the Late Middle Ages', in: *Medieval Worlds* 19 (2023), p. 195-215, aldaar 196.
- 4 Mark Rutgers, 'A history of the oath', in: Fritz Sager en Patrick Overeem (red.), *The European public servant. A shared administrative identity?* (Colchester 2015), p. 53-71. Oudere studies: J.J. de Waal Malefijt, *De eed ter beslissing van het geding* (Utrecht 1907); W.J.L. van Es, *Het eedvraagstuk* (Leiden 1911); G. Overdiep, *Ons eedgebaar* (Arnhem 1986).
- 5 John Spurr, 'A profane history of early modern oaths', in: *Transactions of the Royal Historical Society* 11 (2001), p. 37-63, aldaar 41.
- 6 Mart Rutjes, 'In search of republican unity: excluding political opponents from the vote during the Dutch Revolution (1780-1800)', in: *Early Modern Low Countries* 6 (2022), p. 233-252.
- 7 Jacoba van Leeuwen, 'Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003), p. 112-160, aldaar 114-115.
- 8 Richard, 'Oaths and socio-political hierarchies', p. 196.
- 9 Prodi, *Das Sakrament der Herrschaft*, passim; Spurr, 'A profane history', p. 40.
- 10 Mario Damen en Kim Overlaet, 'Weg van de staat. Blijde Intredes in de laat-middeleeuwse Nederlanden op het snijvlak van sociale, culturele en politieke geschiedenis', in: *BMGN* 134-2 (2019), p. 3-44, aldaar 3-19, 25.
- 11 Maarten Prak, *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the world, c. 1000-1789* (Cambridge 2018), p. 30, 61; Maarten Hell, "'Tot beswaernisse haerder consciëntie". Loyaliteit en dwang in eedverbonden tijdens de Opstand (1568-1588)', in: *Historisch Tijdschrift Holland* 46-2 (2014), p. 50-63, aldaar 51.
- 12 Hell, 'Tot beswaernisse', p. 56.
- 13 E.J. Anneveldt, 'De devaluatie van de eed', in: *Nederlands Juristenblad* 56/24 (1981), p. 626.
- 14 Geciteerd bij Richards, 'Oaths and socio-political hierarchies', p. 206 (vert. DA).
- 15 Spurr, 'A profane history', p. 60-62; Melissa Mohr, *Holy shit. A brief history of swearing* (Oxford 2016), p. 168.
- 16 Spurr, 'A profane history', p. 55; Jacob Cats, *Alle de wercken*, dl. 1 (Zwolle 1862), p. 611.
- 17 *De Vraag-al* (1791), p. 258, 'Wat is een eed?'.

- 18 *Een spreekwoord, niet altijd een waar woord, in voorbeelden* (Amsterdam 1825), p. 22-25.
- 19 Joh. Dyserinck, *De vrijstelling van den eed voor de doopsgezinden* (Haarlem 1883), p. 1-19, 20-31.
- 20 Hell, 'Tot beswaernisse', p. 51, 55-56; Martin van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)* (Hilversum 1991), p. 35-36.
- 21 Tom Derveaux en Violet Soen, 'Tegen "de Inquisitie": Willem van Oranje en diens vroege propaganda tegen de geloofsvervolgving in de Habsburgse Nederlanden (1559-1568)', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 98 (2020), p. 49-74, aldaar 66-67.
- 22 Derveaux en Soen, 'Tegen de Inquisitie', p. 50, 68.
- 23 Van Leeuwen, 'Schepeneden in de Lage Landen', p. 114-116; O. Vries, 'Klerken ter griffie van de Staten-Generaal in de achttiende eeuw. Een prosopografisch onderzoek', in: *BMGN* 96-1 (1981), p. 26-70, aldaar 32, 45.
- 24 R.E. de Bruin, 'Zuivering, verkiezing en genoegdoening. Een onderzoek naar politiek gemotiveerd ontslag- en benoemingsbeleid ten aanzien van Utrechtse ambtenaren tijdens de Bataafse revolutie', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1983), p. 82-116, aldaar 83-85; Rutgers, 'A history of the oath', p. 58; Jeroen van Bockel, *Gevormde kaders. Bureaucratische en professionele regulering van het werk van ambtenaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden* (Delft 2009), p. 166.
- 25 Egbert Koops, *De afgezworen eed. Over vrijheid van geweten en academie* (dies-oratie Universiteit Leiden, 2025), p. 3.
- 26 Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001), p. 32; Olaf van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog. 1748-1815* (Amsterdam 2017), p. 72; G.A. Geerts, 'De eed in historisch perspectief', in: *De Militaire Spectator* 151-8 (1982), p. 365-375.
- 27 Troost, *Willem III*, p. 65; Friso van Nimwegen, 'Orangisten tegen Oranje. De strijd om de Oranjerestauroatie, 1787-1788', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134-4 (2021), p. 560-582, aldaar 567; A.F. Salomons, 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzekting van 1672', in: *BMGN* 106-2 (1991), p. 198-219, aldaar 207-209.
- 28 W.R.D. van Oostrum, 'Hoe komt Van Effen in 1732 aan een ambt?', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 25 (2002), p. 89-100, aldaar 92.
- 29 Bijv. *Post van den Neder-Rhijn*, nrs. 116, 121, 165, 184, 195, 303.
- 30 Geciteerd bij Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, p. 253.
- 31 H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden II* ('s-Gravenhage 1898), p. 366.
- 32 *Post van den Neder-Rhijn*, nr. 600-601 (1787), p. 1179, 1181; S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995), p. 267-268; Rutjes, 'In search of republican stability', p. 236.
- 33 Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003), p. 51-52.
- 34 L. van Poelgeest, 'Mr. Bavius Voorda (1729-1799), een rechtlijnig Fries jurist aan de Leidse Academie', in: *Leids Jaarboekje* (1987), p. 96-123, aldaar 104.
- 35 Van Nimwegen, 'Orangisten tegen Oranje', p. 580.
- 36 Mona Ozouf, *Het feest van de revolutie. De Franse Revolutie, de vernieuwing van het openbare leven en het ontstaan van de moderne maatschappelijke waarden, 1789-1799* (Amsterdam 1989), p. 47, 54, 168-169, 261.
- 37 Timothy Tackett, *Religion, revolution, and regional culture in eighteenth-century France. The ecclesiastical oath of 1791* (Princeton 1986).

- 38 *Dagbladen van het verhandelde ter vergadering van de Provisioneele Repraesentanten van het volk van Holland* I (Den Haag 1795), 26-1-1795, p. 4.
- 39 *Dagbladen* I, 27-1-1795, p. 3; 12-2-1795, p. 2.
- 40 M.J.M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken. De Nederlandsche katholieken en de staatkundige verwikkelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Nijmegen 1947), p. 272-273; *Dagbladen* I, 23 en 28-2-1795.
- 41 *Dagbladen* I, 12 en 25-2, 6-3-1795; *Geëxtendeerde notulen, behelzende de decreeten van de Vergadering der Provisioneele Representanten van het volk van Holland* (Den Haag 1995), I, p. 555-556; II, p. 162-163.
- 42 *Geëxtendeerde notulen* II, p. 206-207. Zie ook het erratum, in: *Dagbladen* I, 10-3-1795.
- 43 *Dagbladen* I, 16-1-1795; Van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie*, p. 272.
- 44 *Dagbladen* II, 15-6-1795.
- 45 *Dagbladen* I, 19-3-1795; *Geëxtendeerde notulen* II, p. 551-553.
- 46 *Geëxtendeerde notulen* II, p. 554.
- 47 *Stukken betrekkelijk den eed, den 9. maart 1795 door de Provisioneele Representanten van het volk van Nederland gearresteerd* (Leiden 1795), p. 11-22.
- 48 *Dagbladen* I, 1-4-1795; *Decreeten van de Provisioneele Repraesentanten van het Volk van Holland* II (Den Haag 1799), p. 18-20.
- 49 *Dagbladen* I, 19-3-1795; *Geëxtendeerde notulen* II, p. 554-555.
- 50 *Geëxtendeerde notulen* II, p. 556, 559-560, 624-629.
- 51 *Handelingen van de municipaliteit der stad Amsterdam* III: Bijlagen (Amsterdam 1795), p. 113-143; Wilfried Uitterhoeve, *Cornelis Krayenhoff 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen* (Nijmegen 2009), p. 139-145.
- 52 *Geëxtendeerde notulen* II, p. 559.
- 53 *Geëxtendeerde notulen* II, p. 686.
- 54 De Leidse municipaliteit besloot later alle relevante documenten te publiceren in de *Stukken betrekkelijk den eed*.
- 55 *Dagbladen* I, 24-3-1795.
- 56 Rick Honings en Peter van Zonneveld, *De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Amsterdam 2013), p. 77-92, 116; Willem Bilderdijk, *Echte stukken betreffende de uitzetting van Mr. Willem Bilderdijk in maart 1795* (Leiden 1821), p. 1-2.
- 57 Bilderdijk, *Echte stukken*, p. 3-7.
- 58 *Dagbladen* III, 21-9-1795.
- 59 Bilderdijk, *Echte stukken*, p. 8-10.
- 60 *Geëxtendeerde notulen* II, p. 694.
- 61 Honings en Van Zonneveld, *De gefnuikte arend*, p. 116-117; Sjoerd Faber en René Lombarts, 'Een rechtshistorische uiteenzetting over de uitzetting van Willem Bilderdijk in 1795', in: *De Achttiende Eeuw* 38 (2006), p. 115-122; J. Bosch e.a. (red.), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797. Brieven en commentaar*, 2 dln. (Utrecht 1988).
- 62 G.J. Schutte, 'Gereformeerden en de Nederlandse revolutie in de achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), p. 496-516.
- 63 *Dagbladen* II, passim.
- 64 *Dagbladen* II, 11-6-1795.
- 65 *Dagbladen* III, 14-9-1795; 21-10-1795; 9, 23-11-1795; 2, 10, 11-12-1795.
- 66 *Decreeten* VI, nr. 2 (1795), p. 1023-1025, 1050-1052.
- 67 *Brieven van Christianus Sincerus, waar in gevonden wordt: eene volledige en naauwkeurige opgaaf van alle de stukken, relatief tot de suspensie en dimissie van de meerderheid der Amsterdamsche hervormde predicanen* (Leiden 1797), p. 6.

- 68 *Register van decreeten van de vergadering van het provinciaal bestuur van Holland van 2 maart tot 5 april 1796* (Den Haag 1796), p. 822.
- 69 *Register van decreeten*, p. 822-825. Zes Representanten maakten bezwaar.
- 70 Van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie*, p. 312.
- 71 D.C. van Voost, *Verslag van het gebeurde omtrent de, in 't jaar 1796 ontslagene 15 gereformeerde predikanten* (Amsterdam 1803); *Brieven van Christianus Sincerus. Verzameling van stukken, betrekkelijk de gesuspendeerde en geremoveerde predikanten der Nederduitsche hervormde gemeente te Amsteldam* (Amsterdam 1796); *Historisch verhaal van de opschorssing van vijftien predikanten der hervormde gemeente te Amsterdam in hun dienstwerk, en het daarop gevolgde ontslag van dertien derzelve* (Amsterdam 1796). *De Democraten*, nr. 8 (8-8-1796): 'Het gedrag der nationale geestlykheid getoetst'.
- 72 *Vier eenvoudige samenspraaken tusschen Desiderius en Israël, over den eed* (z.p. 1795).
- 73 H.C. Cras, *Bedenkingen en bezwaren over den eed* (Leiden etc. 1795); idem, *Noodwendig aanhangzel tot de bedenkingen en bezwaaren over den eed, toepasselyk op de nadere aanschryving van de Representanten des Volks van Holland, van den 16 juny 1795* (Amsterdam 1795); idem, *Tweede noodwendig aanhangzel* (Amsterdam 1796); *Deductie van Jan Scharp, predikant te Rotterdam, aan de weleerw. groote vergadering der Nederduitsche gereformeerde gemeente derzelve stad, aangaande deszelfs politieke remotie, over en ter zaake van zeeker declaratoir, bij het afleggen der belofte, gevorderd door het Provinciaal bestuur aan Holland* (Rotterdam 1797), p. 145. Een populariserende versie van Cras' werk: N.N., *Gewichtige vraagen over den eed, zoo als dezelve gearresteert is, door de provisioneele representanten des volks van Holland, den 31 januarij 1795, en over de explicatie, van derzelve waare intentie en bedoeling, in het decreet van den 17 junij deezes jaars* (Dordrecht etc. 1795), p. 10; Verbrugge, *De historie*, p. 4, 7-12, 22-27, 68-70.
- 74 Cras, *Bedenkingen*, p. 5-7, 8-9, 15; Van Sas, *Metamorfose*, p. 71.
- 75 Bilderdijk citeert in zijn *Echte stukken* eveneens Grotius en Pufendorf.
- 76 Cras, *Bedenkingen*, p. 13-18.
- 77 *Vier eenvoudige samenspraken*, p. 6.
- 78 Verbrugge, *De historie*, p. 2-4, 7-12, 22-27, 68-70.
- 79 P. van Wissing, *In louché gezelschap. Leven en werk van de broodschrijver Philippus Verbrugge 1750-1806* (Hilversum 2018), p. 190, 194.
- 80 C. Houtman (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (Kampen 2006), p. 274-275.
- 81 Scharp, *Deductie*, p. 11-13, 120.
- 82 Van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie*, p. 277-278, 280-281.
- 83 Bernardus Driessen, *Beweegredenen, om welke een Roomsche-Catholijk priester den gevorderden eed, op de rechten van den mensch, zo als die door provisioneele Representanten van Holland verklaard zijn, gerust doen kan* (Amsterdam 1795), p. 3-5.
- 84 Driessen, *Beweegredenen*, p. 6-8.
- 85 *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland* (Den Haag 1796), nr. 1 (1-3-1796), p. 8.
- 86 *Dagverhaal*, nr. 77 (27-5-1796), p. 612-615.
- 87 *Dagverhaal*, nr. 10 (14-3-1796), p. 76. Op 13 april bracht zij verslag uit, zie nr. 39, p. 311-312.
- 88 *Dagverhaal*, nr. 40 (20-4-1796), p. 318-320.
- 89 *Dagverhaal*, nr. 43 (22-4-1796), p. 339. Simon Vuyk, *Jacob Kantelaar. Veelzijdig verlicht verliezer 1759-1821* (Zwolle 2005), p. 103-104.

- 90 *Dagverhaal*, nr. 680 (20-9-1797), p. 198. Vgl. Jan ten Brink, *Bedenkingen tegen het voorstel van den burger C.L. van Beijma, gedaan in de Nationale Vergadering* (Amsterdam 1797).
- 91 *Dagverhaal*, nr. 761 (29-11-1797), p. 845-847.
- 92 L. de Gou, *Plan van constitutie van 1796* (Den Haag 1975), p. xiii.
- 93 L. de Gou, *Ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1 (Den Haag 1983), p. 306-308.
- 94 Jos de Jong, *Democratie in kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet 1797-1798* (Nijmegen 2018), p. 65-66.
- 95 Rutjes, 'In search of republican unity', p. 240-243.
- 96 *De Democraten*, nr. 20 (27-10-1796), p. 158.
- 97 J.A. Sillem, *Het leven van mr. Johan Valckenaer*, dl. 2 (Amsterdam 1883), bijlagen 51 e.v.
- 98 Dyserinck, *De vrijstelling van den eed*, p. 87-88.
- 99 Cras, *Bedenkingen*, p. 29.
- 100 Rutgers, 'A history of the oath', p. 54.
- 101 Zie P. de Waard, 'De bankierseed is symboolpolitiek, hierna een tandartseed?', in: *De Volkskrant*, 12-9-2013; Jonathan Soeharno, *De waarde van de eed* (Amsterdam 2014); Hans Ulrich Jessurun d'Oliveira, 'Moet de eed niet eens eindelijk afgeschaft worden?', in: *Nederlands Juristenblad* 11 (2024), p. 732-739. Vgl. Agnes Schreiner, *De roem van het recht* (Amsterdam 1990), p. 97-106.

